

KATEDRA ANDRAGOGIKY
A PERSONÁLNÍHO ŘÍZENÍ
Filozofická fakulta
Univerzita Karlova

Normalita, sociální deviace

Seminář k základům sociologie
Zdeněk Sloboda

FILOZOFICKÁ FAKULTA
Univerzita Karlova

Normalita, hodnoty a normy

Mgr. Zdeněk Sloboda, Ph.D.

Seminář k základům sociologie

Jak definovat normalitu

- ... jako **zdraví a absence patologie** (klasická medicínská a psychologická perspektiva; např. zdravá rodina vychovává zdravé děti)
- ... jako **(statistický) průměr či většinu** (sociologický přístup; statistický průměr je normou, extrémy jsou deviací)
- ... jako **ideál** (zpravidla v rámci humanitních disciplín a filosofie; ideál jako nedosažitelný koncept, ke kterému by jedinec a společnost měly směřovat; otázkou je, kdo stanovuje, co je ideál)
- ... jako **proces směny/transakce** (založený na systémové teorii; proces adaptace na interní a externí požadavky; otevírá možnost variability normality)
- ... jako **výsledek mocenských vztahů** (kritické teorie; privilegovaná dominantní skupina vlastníků (ideologickou, ekonomickou, politickou atp.) moc k definování normy (příp. ideálu))

Normy

- Jsou pravidla či návody předepisující určité chování/interakci v určitých situacích. Vycházejí z:
 - tradic a zvyků,
 - toho povoleného (institucionální omezení, pravidla hry)
 - toho správného a požadovaného (norms jako takové)
- Jsou spojeny s očekáváními a povinnostmi (ne/přijatelnost určitého chování v určité situaci)
- Předpokládají určité schopnosti pro efektivní jednání, zároveň předpokládají konformitu s pravidly.
- *Svět norem vytváří mantinely svobodnému rozhodování a kreativitě: právo, náboženské rituály, školní řád, dopravní pravidla, národní tradice, rodinné zvyky, umělecké žánry, nepsané dohody, role v rámci skupin, dělba práce, atp.*
- V organizacích bývají vtěleny do různých oficiálních dokumentů.

Deviace

Deviace jako vyšínutí z normy

Typy deviace

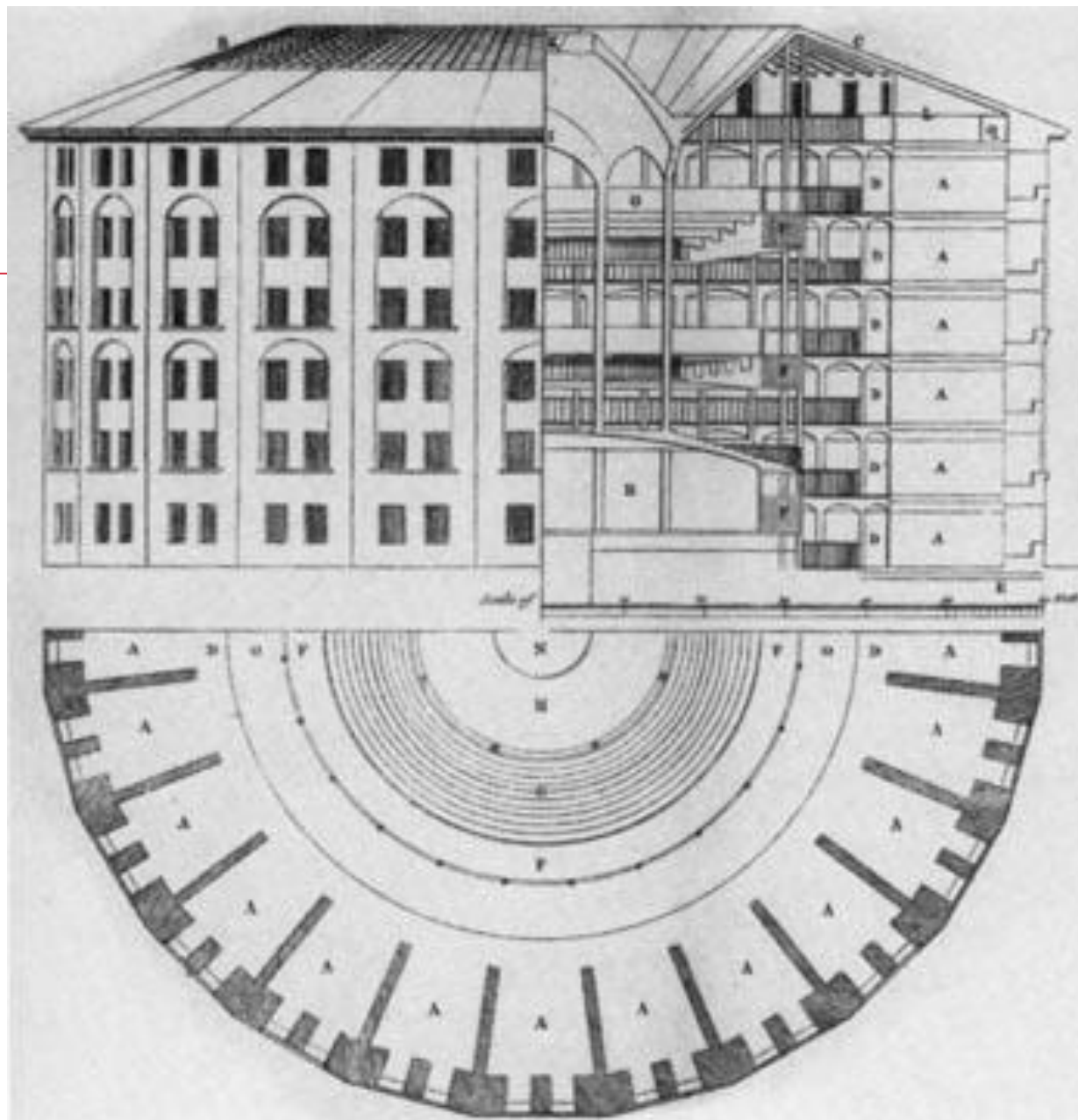
- primární (E. Lemert, labelling theory / teorie etiketování (nálepkování))
Porušení norem na základě situační, impulzivní motivace (často s přímým psychologickým či fyziologickým zdrojem)
- sekundární
„zdvojená reakce“ – deviantní reakce na deviantní chování (reakci)
- Determinanty sociální deviace
Socializace (nepodařená), sociální přináležení (požadavky na soc. chování v rámci určitých soc. skupin; např. ne/kradení v gangu), sociální situace (kontext jednání; např. ne/ukrást lék)
- Sociologie deviace

Hodnoty

1. Ideje a představy o tom, co je správné, povolené a potřebné = ideální kultura.
 2. Preferované způsoby jednání v určitých situacích = reálná kultura.
 - Sociální kontrola
- Vtělené do norem.
 - Hodnoty hodnotí. (= historicky proměnlivé, ne tolik kontextově)
 - Výzkumné dilema: Hodnoty jako (a) něco co je, nebo (b) něco co by mělo být?
 - Hlavní teoretici a výzkumníci: Hofstede, Inglehart, Schwartz

Q: Co je to?

- A. Škola
- B. Věznice
- C. Jízdárna
- D. Mlýn

Zdeněk Sloboda, „Seminář k základům sociologie“, KANPR FF UK (2024)

Panopticon

- (Jeremy Bentham) Michel Foucault
- Disciplinace a trest
- Produktivní moc
- Internalizace pohledu těch druhých

Sociální kontrola

- Normy, hodnoty; rituály, tradice a mýty
- Ti ostatní
- Náboženství a církve (maželství, rodina, monogamie, hřích, výklad světa, ...)
- Medicína (často definuje hranice normality a deviace, zdraví a nemoci; jeví se jako neměnná a objektivní (esencialistická podstata))
- Politika a právo (hranice dovoleného a nedovoleného, systém sankcí a trestů)
- Jazyk a symbolický systém
vč. médií

Další termíny spojené s hodnotami

- **Hodnotová preference**

Preferovaná hodnotící kritéria nebo zdroje klasifikace, které jsou ve vzájemném vztahu, hierarchii a jsou vždy součástí jednání a přemýšlení ... preference bývají zpravidla seřazeny (hierarchizovány) do určitého **hodnotového žebříčku** ... dlouhodobé preference označujeme jako **životní hodnoty**

- **Hodnotová orientace**

Jde o dynamičtější poled na hodnoty, který se zaměřuje na jejich uchovávání, tvorbu a (vy)užívání v průběhu času.

- **Hodnotová struktura**

Popis provázanosti hodnot jedince.

- **Normy**

- **Socializace** (lze ji také definovat také jako proces tvorby/přijetí hodnot)

Lidé a hodnotové preference

- Hod. preference se zpravidla zjišťují/identifikují v rámci těchto oblastí:

rodina,
přátelství,
volný čas,
práce,
politika,
víra/náboženství.

- Typy lidí na základě jejich hodnotových preferencí: (Smékal 2002, Allport 1937)

teoretičtí,
estetičtí,
ekonomičtí,
sociální,
náboženští,
mocensky orientovaní.

Lidé a hodnotové orientace

- Orientace se zpravidla zkoumají a konceptualizují v dichotomních kategoriích:

Xenofobní X nexenofobní

Liberální X konzervativní

Egelitární X diferenciační

Individualistická X kooperativní

Hédonistická x altruistická („carpe diem“ vs. dobro pro ostatní)

Etatistická (spoléhání se na úlohu a řešení státu)

Konformistická (nevybočovat z řady)

Náboženská (věří x nevěří)

FILOZOFICKÁ FAKULTA
Univerzita Karlova

Sociální deviace

...

Deviace

- Porušení / odchýlení se od právních X sociálních norem
- *„Jednání odchylující se od očekávaného, standardizovaného a institucionalizovaného chování, které předepisuje sociální norma platná v určité společnosti, skupině, sociálním útvaru.“* (Ondrejko, 2011: 19)
- Determinanty sociální deviace
 - Socializace** (nepodařená)
 - Sociální přináležení** / identifikace (požadavky na soc. chování v rámci určitých soc. skupin; např. ne/kradení v gangu),
 - Sociální situace** (kontext jednání; např. ne/ukrást lék)
- Deviace od norem má vždy **mikro (individuální) a makro (systémovou) rovinu** – narušuje identitu/integritu jedince, sociální vztahy (např. ve skupině), ale i společenský systém.

Absolutistické pohledy na SD

- Absolutistický pohled

Historicky nejstarší; Předpokládá všem srozumitelná univerzální (nad-kulturní) sociální pravidla, přičemž odchylka od nich je nepřípustná.

- Normativní

Vychází ze stanovitelnosti normy na základě konsensu

Usiluje o identifikování odchylek a jejich vysvětlení (příp. i nápravu)

- Moralizující

Podobně absolutistický, ale nese sebou označení deviace jako něčeho zlého, nemorálního. Lidé jsou pak dvojí: morální nedevarianti a nemorální devianti.

- Medicínský

Pracuje analogií zdraví a nemoci v kontextu společnosti – nezdravá společnost se projevuje nemocnými (deviantními) částmi (např. prostituce, homosexualita, zneužívání dětí, korupce, ...). A obráceně: nemocné části signalizují nemocnou společnost.

Ne-absolutistické pohledy

■ Statistický

- Pracuje s odchylkou od statistické (početně většinové) normy. Deviace je tedy atypický projev, odchylka či variace od průměru či modu.
- Kdokoliv může být v určitých ohledech normální a v jiných deviant.
- Např. studijně úspěšný chlapec nehrající fotbal s ostatními spolužáky.

■ Relativistický pohled

- V současnosti dominantní přístup.
- Vychází z principu diverzity společnosti. Soc. chování není produktem celospolečenského konsensu, ale:
 - výsledkem dohody v konfliktních zájmech,
 - výsledkem donucení (slabších silnějšími).

■ „Postmoderní“ pohled

- soc. deviace a normy jako nereálný, abstraktní koncept

- Teorie absurdity

Koncept SD vychází z racionality a významovosti světa, tedy existence a smysluplnosti hodnot, norem a jednání.

Pokud tomu tak není (souč. spol. je komplexní, proměnlivá, pluralitní, ...), tak: *„Člověk se nachází v situaci absurdity, v níž hledá pravidla, která nejsou, aplikuje pravidla, která neplatí, chová se podle pravidel, jejichž dodržování nikdo nevyžaduje a naopak.“* (Mühlpachr 2008: 47)

- Radikální (kritické) teorie

Právo a spravedlnost jsou jen rétorika a hodnotový konsensus je výmysl; Teorie SD jsou jen nástroj mocných k ospravedlnění a mytizaci (utlačujícího) sociálního řádu a své bezprecedentní mocenské dominance (a jejího zneužívání).

Hlediska identifikování SD

v kontextu relativistického přístupu

- **Času**

Jsou období, kdy je něco za deviantní považováno a kdy není. (př. smrkání)

- **Prostředí**

Jsou prostředí (skupiny, společnosti), kde je něco za D považované, a jiné, kde není. (např. odhalené nohy žen)

- **Situace**

D chování v určitém čase a prostředí nemusí být D univerzálně (či pro všechny)

- **Sociálního statusu**

Označení za D nezavinění, např. na základě přirozených charakteristik (např. gender, rasa, náboženství, ad.).

Chování příslušníků jedné skupiny/třídy nemusí být označeno jako D, přestože u jiných jako D vnímáno je. (např. více sexuálních partnerů u žen a mužů)

Teorie deviace

■ Biologické

Předpokládají vrozenost (a dědičnost) kriminálních sklonů.

Historicky zanesené předpokladem biologické degenerace a defektnosti zločinců. → Hledání antropomorfních (např. velikost či tvar lebky) a genetických (např. chromozomů) znaků.

Prevence – eliminace „defektních“ jedinců předem

■ Psychologické

Spojují deviaci/kriminalitu s určitými typy osobnosti (psychoanalýza v traumatech z dětství a pudech, hlubinná ps. v temperamentech; kognitivní „vývoj morálního usuzování“ Kohlberg; ad.)

Psychiatrie a psychopatologie – deviace je nemoc, kterou je třeba léčit.

■ Sociologické

Pracují s pojmy jako: hodnoty a normy; sociální řád a instituce; konformita

Souvisí s povahou přináležení do sociálních tříd, sociálních skupin apod.

Sociologické teorie deviace

- Teorie anomie
 - Durkheim; také t. strukturálního tlaku
 - Ve skupinách či společnosti dochází krátko- či dlouhodobě ke stavům rozpadu norem a hodnot → deviantní chování skupin či jedinců (př. chudoba plodí zločin, bída vede k prostituci, revoluce k rabování)
- Teorie kulturního přenosu
 - Také: t. diferencovaného přiřazení nebo t. delikventních struktur
 - Příčiny D v přenosu (socializaci) v primární skupině, kde je pokládáno za normální.
- Kontrolní teorie
 - Merton
 - D chování se objevuje z důvodu absence sociální kontroly. Nemáme se ptát „Proč jsou lidé deviantní?“ ale „Proč jsou lidé konformní?“ → protože existuje sociální kontrola
- Teorie racionální volby
 - Předpokládá D chování jako vědomé – jako volbu s cílem dosáhnout prospěchu či možnosti využít příležitost (př. příležitost dělá zloděje) při zvážení možných důsledků.

Sociologické teorie deviace II

■ Etiketizační teorie (Labelling Theory)

- Zdrojem jsou symbol. interakc., soc. konstr. a sémiotika
- Současný dominantní přístup v sociologii deviace.

Deviace je deviací až ve chvíli, kdy je tak označena (zpravidla někým/něčím významným).

- **Situačně** – vlivem události / jednání
- **Statusově** – kvůli charakteristice (např. barva pleti, původ → sebenaplňující se proroctví)

Odlišuje se (Lemmert)

- **Primární** – Porušení norem na základě situační, impulzivní motivace (často s přímým psychologickým či fyziologickým zdrojem)
- **Sekundární** — deviantní reakce na deviantní chování; „zdvojená reakce“ přijetí deviantní role na základě D reakce na primární D jednání

Historický vývoj přemýšlení o SD

1. Koncepce sociální patologie
 - (1900-1935) akcent: špatné podmínky <> špatní lidé; normativita hodnot středních vrstev
2. Empiricismus
 - (1925-1945) deskripce jevů, absence interpretace
3. Individuální patologie
 - (1930-1960) individuální předpoklady, např. mentální poruchy
4. Strukturalismus
 - (1945>) vliv mikro a makrostrukturních faktorů, konsensuální; řešení důsledků, ne tolik příčin

Zdroj: Mühlpachr (2008): *Sociopatologie*

Historický vývoj přemýšlení o SD

5. Symbolický interakcionismus

- (1950>) „deviantní kariéra“ a porozumění své situace; přehlíží makro aspekty

6. Naturalismus / etnografická kriminologie

- (1960>) formování deviance v každodennosti

7. Etiketizační teorie

- (1965>) proces sociální konstrukce „etiket“ a individuální identifikace se s ní/nimi

8. Konfliktní teorie

- (1968>) D odvozena z třídního charakteru a konfliktu

Zdroj: Mühlpachr (2008): *Sociopatologie*

Typologie deviantního chování

- Teorie „(those) kinds-of-people“
Existují typy lidí, kteří mají tendenci volit D chování
 - Situační teorie
Existují situace mající za následek D chování potenciálně všech
 - Konjunktivní t.
Hybridní teorie předpokládající, že určité typy lidí se v určitých typech situací budou chovat deviantně.
- (Jde o tzv. čisté typy)

(Negativní) Efekty deviace

- **Společenské (makro)**
Rozpad, transformace, revoluce, destabilizace; vznik nových soc. institucí (policie, soudnictví) nebo organizací (např. věznice, nápravná zařízení)
- **Individuální (mikro)**
Sociální či fyzické sankce, mj. omezení svobod, sociální vyčlenění; vliv na psychiku (poruchy, psychosomatické projevy, nemoce, sebevraždy, ...)
- **Negativní efekty deviace (podle Krause)**
 - Způsobující těžkosti** – krátkodobé či dlouhodobé nepříjemné situace jedince či jeho okolí (třeba úsilí pro její vyřešení/překonání; př. ve škole dítě vyhodí spolužákův penál z okna).
 - Dezorganizační** – vyvolání zmatku v organizaci společnosti, zpravidla iniciuje systémovou aktivitu (aktivizaci) pro překonání.
 - Podrývající** – může způsobit rozpad (zánik či transformaci hodnot) norem.
 - Znejistující** – deviace způsobí znejistění ohledně norem a pochybování o jejich platnosti.

Zajímavé přidružené koncepty

- **Sebenaplňující se proroctví** (R. K. Merton)
„...když nesprávná definice situace evokuje chování, které přeměňuje původní nesprávné koncepty na skutečné.“
- **Davové chování** (G. Le Bon, Ortega y Gasset, Blumer, ad.)
Osobnost jedinců je ve skupině redukována na nižší projevy.
Jednání davu není dáno agregací charakteristik členů/ek, ale nejnižším společným jmenovatelem.
- **Morální panika**
Vstupuje Thomasův teorém: *„Situace vnímaná jako reálná je reálná i ve svých důsledcích.“* (W. I. Thomas)
Veřejná prezentace jevů zvýrazňující konflikt (hodnot), emoce, naléhavost („a bude hůř“) ad.

Děkuji za pozornost

Sledujte obsah kurzu a úkoly v příslušném Moodle-kurzu (id=15822).

V případě potřeby: zdenek.sloboda@ff.cuni.cz